

РОЗДІЛ 7 ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

УДК 821.161.2-92

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.23.2.51>

ПАРАДОКС СУБЛІМОВАНОЇ НЕНАВИСТІ: «ОДЕРЖИМА» ЛЕСІ УКРАЇНКИ

THE PARADOX OF SUBLIMATED HATRED: «OBSESSED» FROM LESIA UKRAINKA

Моклиця Г.В.,

*orcid.org/0000-0002-4672-4886**магістр психології,**аспірантка кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури
Волинського національного університету імені Лесі Українки*

У статті йдеться про особливості сублімаційного процесу Лесі Українки. Головним парадоксом сублімації під час написання «Одержимої» є надто велика дистанція між твором та біографією письменниці. Леся Українка писала твір в ніч, коли переживала втрату дорогої людини, проте тематика твору релігійна, а головний акцент зроблений на ненависті. Процес сублімації включає в себе несвідому сферу. Існує витіснене почуття, яке провокується певною ситуацією і потребує виходу. Мета статті – пояснити шлях, яким йшов процес сублімації Лесі Українки під час написання твору. Для цього використана психоаналітична теорія З. Фрейда про амбівалентність, взаємозв'язок любові і ненависті та релігію. Фрейд вважав, що релігія та культура часто ставлять заборону на ненависть, а якщо людина цю заборону порушує, то відчуває провину і потребує покарання. У тексті «Одержимої» знайдено паралелі між стосунками Міріам і Мессії та стосунками Лесі Українки та Сергія Мержинського. Процес сублімації проаналізовано як можливість пропрацювання витіснених перед тим емоцій, які знаходились у сфері несвідомого. Леся Українка не дарма обрала для драми біблійну тематику та сфокусованість на ненависті. Аналіз твору та біографії дозволяє припустити, що головне витіснене почуття було саме ненавистю. Причиною витіснення ненависті до коханої людини є заборона релігії та культури і сформованого під їхнім впливом Над-Я. Історія Міріам і Мессії свідчить про неможливість дотримання заповіді «любви ближнього свого, як самого себе» та неминучість покарання за порушення цього закону. Крім смутку і болю від втрати коханого, авторка відчувала злість на нього, ненависть до людей і несправедливого світу. Сильні витіснені емоції потребували виходу і втілювалися у драмі. У процесі сублімації ненависті біографічний складник розчинився в екзистенційному.

Ключові слова: Фрейд, амбівалентність, сублімація, почуття провини, релігія, психоаналіз.

The article talks about the peculiarities of Lesya Ukrainka's sublimation process. The main paradox of sublimation during the writing of "Possessed" is the big distance between the work and the writer's biography. Lesya Ukrainka wrote the work on the night when she experienced the loss of a dear person, but the theme of the work is religious, and the main emphasis is on hatred. The process of sublimation includes the unconscious sphere. There is a repressed feeling that is provoked by a certain situation and needs an outlet. The purpose of the article is to explain the path followed by the sublimation process of Lesya Ukrainka during the writing of the work. For this was used Z. Freud's psychoanalytic theory of ambivalence, the relationship between love and hate, and religion. Freud believed that religion and culture often prohibit hatred, and if a person violates this prohibition, he feels guilty and needs to be punished. In the text of "Possessed" were found parallels between the relationship between Miriam and Messiah and the relationship between Lesya Ukrainka and Serhiy Merzhynskiy. The process of sublimation was analyzed as an opportunity to work through previously repressed emotions that were in the unconscious. Lesya Ukrainka chose biblical themes and a focus on hatred for a reason. Analysis of the work and biography suggests that the main repressed feeling was hatred. The reason for the suppression of hatred for a loved one is the prohibition of religion and culture and is formed under the influence of the Super-Ego. The story of Miriam and the Messiah testifies to the impossibility of observing the commandment "love your neighbor as yourself" and the inevitability of punishment for violating this law. In addition to sadness and pain from the loss of a loved one, the author felt anger towards him, hatred towards people and the unjust world. Strong repressed emotions needed an outlet and came out in the drama. In the process of sublimation of hatred, the biographical component dissolved into the existential one.

Key words: Freud, ambivalence, sublimation, guilt, religion, psychoanalysis.

Драматична поема «Одержима» цікавить багатьох літературознавців. Леся Українка помістила в неї багато своїх почуттів, переживань та роздумів і тому є дуже цінним матеріалом для аналізу психології авторки. Поема була написана за одну ніч біля ліжка помираючого Сергія

Мержинського, друга і коханого Лесі Українки. У листі до Івана Франка вона згодом написала: «Ви он кажете, що в моїй «Одержимій» епічний тон не витриманий, що навіть і вона лірична. Діло сьогодні пішло на щирість, то признаюся вам, що я її в таку ніч писала, після якої, певне, буду

довго жити, коли вже тоді жива осталась. І навіть писала, не перетравивши туги, а в самому її апогеї. Якби мене хто спитав, як я з того всього жива вийшла, то я б теж могла відповісти: «J'en ai fait un drame...» [6, т. 12, с. 18] (фр. «я з того зробила драму»). Саме завдяки написанню цього твору письменниця змогла пережити смерть коханого.

Основною **проблемою** аналізу твору «Одержима» з точки зору психології авторки є те, що літературознавці, аналізуючи цей твір, звертають увагу на біблійний сюжет, любов і ненависть, трагічність. Якщо Леся Українка, пишучи цей твір, намагалась пережити смерть коханого, чому вона не написала трагічну історію про кохання? Чому на перший план піднімається питання релігії, ненависті? Щоб зрозуміти взаємозв'язок кохання, втрати, ненависті та релігії, потрібно звернутися до психоаналітичних теорій про амбівалентність та релігію. Саме крізь призму психоаналізу ми зможемо зрозуміти, що саме Леся Українка помістила в цей твір в ту страшну ніч та краще зрозуміти психологію авторки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Свого часу А. Гозенпуд проникливо зауважив: «"Одержима", може найтрагічніший твір Лесі Українки, являє собою не „поему надмірного індивідуалізму, як її характеризували деякі на диво короткозорі критики, але апофеоз могутньої любові і ненависті». Але далі, у примітці він уточнює: «Цей твір говорить і про наявність певних розходжень поміж Лесею Українкою і С. К. Мержинським, а не тільки про любов, хоч звичайно, не можна ототожнювати героїв поеми з їх прообразами» [2, с. 47], загалом трактує стосунки Лесі Українки і Мержинського у суспільно-політичному ключі (Мержинський – марксист та ідейний наставник Лесі Українки). Діаспорний дослідник Ю. Бойко вважав, що Леся Українка «написала всі свої найкращі речі у стані душевного струсу» [1, с. 127]. Багато сучасних дослідників також цю думку наголошують: «Найкращі речі написані Лесею Українкою в стані стресу, на межі психічних можливостей» (С. Михида) [8, с. 262]. Із роз'яснення самої Лесі Українки в листі до І. Франка, який часто цитується, відомо про біографічні обставини того струсу, внаслідок якого з'явилась «Одержима», ця «драма про любов і ненависть». «Звільнена від ненависті смертю, Міріам навіки лишилася тільки з любов'ю» (С. Романов) [9, с. 339].

Діапазон сучасних інтерпретацій «Одержимої» досить широкий: від впливу Ніцше: «...слід впливу Ніцшевого естетико-індивідуалістичного поривання відчутні в теорії Лесино «ново-

романтизму», в її антихристиянській критиці («Одержима», «В катакомбах»), розгорнутій, імовірно, не без впливу «близького друга ніцшеанця» (Сергія Мержинського), про якого вона згадує в листі до Ольги Кобилянської» (Т. Гундорова) [3, с. 156] до «метафізичного бунту» (Г. Левченко) [5, с. 287]. Підсумовуючи інтерпретації «Одержимої», О. Забужко вважає, що «йдеться про цілком щире, як в радянську добу, так і дотепер, відсутність інтересу до пережитої Лесею Українкою в «ніч «Одержимої» духовної кризи – і духовного подвигу» [4, с. 97-98] і що «цей життєвий сюжет українська культура безнадійно вивалашала – і то насамперед тим, що фактично усунула з нього проблему смерті» [4, с. 99].

Зрозуміло, що драматичну поему «Одержима», як і будь-який геніальний твір, можна інтерпретувати по-різному, нові і нові версії будуть і далі з'являтися. Ми ж хочемо зауважити парадокс: відсутність пояснення тієї велетенської відстані у просторі і часі, які розділяють біографічні обставини і події твору. Це обійшли увагою дослідники, які використовують психоаналіз і не сумніваються в тому, що «Одержима» – яскравий приклад сублімації. Чомусь сублімація рухається надто кружним шляхом. Це не просто твір про любов і ненависть, а про ненависть, насамперед про ненависть.

Завдання статті знайти додаткові аргументи для пояснення процесу сублімації та внутрішніх переживань авторки під час написання твору.

Виклад основного матеріалу. В «Одержимій» на першому плані релігійна тематика. Історія про Міріам і Месію є біблійним сюжетом, в якому показані почуття любові Міріам до Месії та неможливість любити ворогів. Чому Леся Українка обрала для свого твору саме таку тематику? У пошуках відповіді на це питання ми звернулися до психоаналізу та поглядів З. Фрейда на релігію. Релігійна культура зіграла ключову роль у забороні агресії та ненависті. Про це писав Фрейд, досліджуючи питання культури. Культура повинна напружувати всі свої сили, щоб покласти межу агресивних потягів людини, стримати їх за допомогою відповідних психічних реакцій. Для цього на службу приходять методи ідентифікації та загальмовування за допомогою любовних відносин, звідси обмеження сексуального потягу та ідеальна заповідь любові до ближнього, як до самого себе (що максимально суперечить споконвічній природі людини) [10]. Заповідь «люби ближнього, як самого себе» є чітким законом Божим, який забороняє ненависть. Ми можемо припустити, що біблійну тематику Леся Українка

обрала, оскільки потребувала сублимувати не втрату, а заборонене почуття ненависті. Вона писала про «одержимість духом», тобто ненависть, саме це почуття письменниця зробила стрижнем характеру своєї героїні. У ній відбувається боротьба амбівалентних почуттів любові та ненависті. Релігія в обличчі Мессії засуджує ненависть Міріам до людей, яких потрібно любити.

«Мессія.

Та що тобі спалило душу, жінко?

Міріам.

Не знаю: чи ненависть, чи любов.

Мессія.

Ненавидиш кого ж ти?

Міріам.

Ворогів.

Мессія.

Своїх?

Міріам.

Твоїх.

Мессія.

Я їх казав любити.

Міріам.

А я люблю... не їх.

Мессія.

Вони для тебе,

як і для мене, ближні» [7, т. 1, с. 128].

Тут бачимо прояв конфлікту між бажанням та заборонами. Міріам зізналась, що не може не ненавидіти, що саме ненависть переповнює її, незважаючи на осуд обожнюваного Мессії.

Драматична поема пронизана емоцією ненависті. Перш ніж зрозуміти, що саме так сильно переповнювало авторку і чому саме таким чином її почуття лягли на папір, нам потрібно звернутися до психоаналітичного пояснення природи ненависті. Це почуття притаманне кожній людині і знаходиться по іншу сторону любові. Теорія психоаналізу стверджує, що кожне почуття амбівалентне. Зигмунд Фройд говорить про амбівалентність в своїх роботах «Тотем і табу», «Невпокій у культурі», «По ту сторону принципу задоволення», «Тлумачення сновидінь» та ін.. Фройд писав у «Тлумаченні сновидінь», що ненависть і любов завжди йдуть у парі. Описуючи сновидіння дітей, яким сниться смерть батьків, Фройд висунув ідею, що діти не тільки люблять своїх батьків, але й ненавидять, адже сновидіння, особливо у дітей, є реалізацією бажання. Звісно, цієї ненависті діти не відчують, адже усвідомлюють любов до батьків. Культурна заборона на такого роду ненависть сприяє тому, що це почуття витісняється у несвідоме, а залишається тільки любов.

У роботі «Тотем і табу» Фройд також використовує поняття амбівалентності, аналізуючи культуру та ритуали первісних племен. Учений досліджував причину страху мерців після їхньої смерті і дійшов висновку, що причиною страху духів померлих є несвідома ненависть до померлого і очікування покарання за це почуття. Коли людина втрачає дорогу людину, то відчуває не лише любов і горе втрати, а також ненависть та почуття провини за це відчуття. Перенесену у несвідоме ненависть людина не відчуває. «Таким чином, ми знову бачимо, що табу виникло через амбівалентність почуттів і табу мерців витікає з протилежності між свідомою болем та несвідомим задоволенням від смерті» [12, с. 105].

Леся Українка змогла у драматичній поемі «Одержима» сублимувати свою ненависть, оскільки в творі ненависть отримала найяскравіше втілення. Міріам не могла любити людей, які покинули Мессію, Леся Українка могла відчувати подібне до людей, яких не були поруч з Сергієм Мержинським, який помирав, вони теж його покинули, але він їм усе простив:

«Він їм простив. Він їм усім простив.

Вони те чули і на віки вічні
його слова потіхою їм будуть.

А тільки я не прощена зосталась,
бо я не можу їм простити за нього.

Я всіх і все ненавижу за нього,
і ворогів, і друзів, і юрбу,
отой народ безглуздий, що кричав:
«Розпни його, розпни!» – і той закон
людський, що допустив невинно згинуть,
і той закон небесний, що за гріх
безумних покоління вимагає
страждання, крові й смерті соромної
того, хто всіх любив і всім прощав.
Умер він, зражений землею й небом,
як завжди, самотній. А тепер
я тут сижу, як завжди, самотня,
даремні сльози ллю і проклинаю
все те, що він любив, і з кожним словом
все більш надію трачу на ратунок.

І вічно, вічно буду самотня
на сьому і на тому світі. Так,
ніколи не скінчиться темна туга
і вічно буде жаль палити серце» [7, т. 1, с. 136].

Проте у творі можна простежити ненависть не тільки до ворогів. З наведеної цитати видно, за що Міріам злиться на самого Мессію: він їм простив; він покидає її і вона буде самотня; за те, що тепер вона має ненавидіти за них обох і за це розплатиться спаленою душею і смертю. Саме це Леся Українка могла відчувати до Мержинського, коли

той помирав. Смерть це тяжка втрата, людина часто відчуває ненависть за те, що кохана людина покидає її. Так само Леся Українка могла відчувати злість за те, що коханий покинув її, за те, що недостатньо кохав її, був надто добрий до тих, хто його покинув (або й зрадив). Біль не тільки від втрати, але й від нерозділеного кохання. Міріам не отримала прихильності Месії:

«Чого ж се я слідом за ним блукаю?

Чого? Сама не знаю. Певне, дух мене сюди завів на певну згубу.

Ну, що ж! нехай! Мені тут гинуть краще, ніж в іншій місці. Я загину тут, я вигостила погляд у пустині, мов соколиний зір, – все виглядала, чи він хоч не подивиться на мене, – не подивився і не обернувся...» [7, т. 1, с. 124].

Ці рядки містять багато витісненої ненависті. Міріам знає, що приречена на невзаємність, проте згоджується на таку роль. Месія їй не гляне на неї, не прийме її, але вона буде йти за ним через любов. Але чи любов веде її слідом? Міріам каже, що дух її веде, той дух, який вона трактує як одержимість. То з любові, чи з ненависті, а, можливо, з обох почуттів? У творі є діалог, який прямо вказує на амбівалентність почуттів Міріам:

«Месія. Та що тобі спалило душу, жінко?

Міріам. Не знаю: чи ненависть, чи любов» [7, т. 1, с. 128].

Наступні рядки наповнені болем від того, що Месія її не признав:

«В той час, як всі громадою зберуться згадати того, кого я так любила, я буду всім чужа і одинока, не признана ніким, бо сам Месія не признавав мене...» [7, т. 1, с. 137].

У тексті відчувається багато емоцій, які пов'язані з неприйняттям Месією Міріам, яка йому найбільш віддана. У словах Міріам звучить інтонація ображеного чи зневаженого почуття.

Цей мотив тексту особливо відсилає до історії взаємин Лесі Українки з Мержинським.

Ще однією важливою емоцією в тексті є каяття, або почуття провини. Коли людина втрачає коханого, хіба вона не буде себе шкодувати, чому саме ця емоція завершує історію Міріам? Повернемось до психоаналітичної теорії ненависті та природи почуття провини.

Заборона культури та релігії на агресію та ненависть провокує почуття провини, яке виникає через скоєний «злочин», наприклад, ненависть до коханої людини. Описуючи теорію амбівалентності, Фройд посилається на міф про Едипа, коли сини вбивають батька через ненависть до нього,

а потім відчувають каяття і почуття провини, оскільки вони і любили його. Фройд описав механізм і причину придушення почуття ненависті: страх почуватися винним, а отже і покараним. У роботі «Невпокій в культурі» Фройд писав, що каяття було результатом початкової амбівалентності почуттів щодо батька: сини його ненавиділи, але вони його й любили. Після задоволення ненависті в агресії кохання проявилось як каяття за скоєне, відбулася ідентифікація «Над-Я» з батьком [10].

Леся Українка переживала багато почуттів, будучи біля Сергія Мержинського у ніч його смерті. Та все ж в кінці твору Леся Українка «вбиває» свою героїню. У тексті помітно, що героїня картає себе за те, що одержима духом. Яким духом в той момент могла бути одержима Леся Українка? Духом ненависті. Саме тому її героїня заслуговує на покарання.

«Месіє! коли ти пролив за мене...

хоч краплю крові дарма... я тепер

за тебе віддаю... життя... і кров...

і душу... все даремне!.. Не за щастя...

не за небесне царство... ні... з любови!»

[7, т. 1, с. 144].

У трагічному фіналі (якщо говорити про завершення історії) надто мало трагізму, навіть є певний елемент надії. Героїня сама хоче померти, вона повторює шлях Месії, вона піде слідом за ним. Але Міріам ще й заслуговує на смерть, і насамперед тому ці рядки не викликають емоцій жалю і співчуття. Чому людина може хотіти смерті? В якому випадку вона може її заслуговувати? Теорія психоаналізу стверджує, що людина заслуговує покарання, коли відчуває провину. Існує культурний закон (у даному випадку заборона), якщо його порушити, відчуття провини і очікування покарання неминучі.

У Лесі Українки було багато причин злитись і відчувати ненависть, але через це почуття ненависті вона також відчувала провину. Саме тому авторкапокараласвоюгероїню,свогопротагоніста, смертю. Саме на такий фінал заслуговує людина, яка порушила культурний та релігійний закон.

Висновки. Отже, Леся Українка написала твір у сильному емоційному стані, обравши ненависть ключовою емоцією, яка наповнює текст. Саме цю емоцію, яку вона не могла собі дозволити відчувати, авторка передала своїй героїні. Мука витісненого почуття ненависті до Сергія Мержинського і людей, яких не було поруч, коли той помирав, змогла звільнитися з полону. Психоаналітична теорія пояснює, що кожне почуття амбівалентне, що відчувати до однієї людини протилежні емоції – природно. Одне почуття ми усвідомлюємо, інше

витісняється у несвідоме. Збагнувши, чому так сильно страждає Міріам, ми можемо зрозуміти, що переповнювало Лесю Українку в час написання твору. Втім, помістивши особисто пережите у біблійний сюжет, Леся Українка змогла зазир-

нути дуже глибоко у психологію людини. Звернемо увагу на те, що твір, в якому так чітко проявилась амбівалентність почуттів, взаємозв'язок любові і ненависті, було написано раніше, ніж це почав досліджувати Фрейд, фактично паралельно з ним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бойко Ю. (1992) Естетичні погляди Лесі Українки та її стильові шукання. Ю. Бойко. Вибрані праці. Київ: Медекол, С. 110–160.
2. Гозенпуд А. (1947) Поетичний театр (Драматичні твори Лесі Українки). Київ: Мистецтво, 302 с.
3. Гундорова Т. (2009) Проявлення слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Київ: Критика, 448 с.
4. Забужко О. (2007) Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. Київ: Факт, 640 с.
5. Левченко Г. (2013) Міф проти історії. Семіосфера лірики Лесі Українки: монографія. Київ: Академвидав, 315 с.
6. Леся Українка (1976) Листи. Зібрання творів у 12 томах. Т. 10,11,12. – К. : Наук. думка.
7. Леся Українка (2021) Леся. Повне академічне зібрання творів: у 14 томах. Т.1. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки.
8. Михида С. (2012) Психопоетика українського модерну: проблема реконструкції особистості письменника. Кіровоград: Поліграф-Терція, 352 с.
9. Романов С. (2017) Леся Українка і Олександр Олесь: на порубіжжі часів, світів, ідентичностей: монографія. Луцьк: Вежа-друк, 500 с.
10. Фрейд З. (2014) Неудобства культури. Пер. с нем. Р. Додельцева. Санкт-Петербург : Азбука ; Азбука-Аттикус, 192 с.
11. Фрейд З. (2019) Тлумачення снів. Харків: Фоліо, 603 с.
12. Фрейд З. (2013) Тотем и табу. Пер. с нем. М. Вульфа. Санкт-Петербург : Азбука ; Азбука-Аттикус, 256 с.
13. Freud Sigmund (1921). Jenseits des Lustprinzips. In: Internationale psychoanalytischer Verlag. Leipzig, Wien, Zürich, 68 s. URL: <https://archive.org/details/jenseitsdeslust00freugoog/page/n65/mode/2up>